

JALOLIDDIN MANGUBERDI YURT HIMOYACHISI

Qosimjonova Sadoqat

Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi ilmiy hodimi

Jaloliddin Manguberdi (Mankburni) xotirasini abadiylashtirish va tarixiy adolatni qaror toptirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi 1998 yil 24-sentabrda 408-sonli maxsus qaror qabul qildi. Ushbu qarorga muvofiq buyuk sarkardaning tavallud to‘yi keng miqyosda nishonlanishi qayd qilib o‘tildi. Jaloliddin Manguberdi faoliyati, mug‘ul bosqini xususidagi qimmatli ma‘lumotlar asosan an-Nasaviyning «Siyrat as sulton Jaloliddin Mankburni» (Jaloliddin Manguberding hayot faoliyati) asarida uchraydi. Shuningdek, Ibn al-Asir Otamalik Juvayniy, Rashididdin kabi o‘rta asr musulmon tarixchilari asarlarida ham shu davrga oid qator muhim ma‘lumotlar keltiriladi. Mazkur davr bo‘yicha XX asrdagi eng qimmatli ma‘lumotlar Z.M.Buniyodovning «Xorazmshoh – Anushtegeniylar davlati» kitobida qayd etiladi.

Jaloliddin og‘ir bir paytda Movarounnahr urush domiga tortilgan, mamlakatning katta qismi mug‘ullar tomonidan istilo etilgan, imperiya qo‘shini yakson qilingan, amirlarning bir qismi xoinlik yo‘liga, qolgani o‘z joni-mulkini asrash yo‘liga tushgan, sulton mamlakatni o‘z holiga tashlab qo‘ygan, o‘zaro sarosima va tahlika hukm surgan bir vaqtda tarix sahnasida paydo bo‘ldi. Jaloliddin shunday bir og‘ir vaziyatda, Vatan va xalq erki uchun kurashib, mug‘ullarga qarshi 11 yil kurash olib bordi. 14 marotaba mug‘ullarga qarshi ot surib, uning 13 tasida g‘oliblikni qo‘lga kiritishga muvaffaq bo‘ldi. Mug‘ullar bosqini arafasida Jaloliddin garchi katta o‘g‘il bo‘lsada, buvisi Turkon-xotun tomonidan hokimiyatdan chetlatilgan bo‘lib, taxt vorisi etib Turkon-xotun urug‘idan bo‘lmish boshqa bir shahzoda Qutbiddin O‘zloqshoh valiahd deb e‘lon qilingan edi.

G‘azna, Bomiyon, Al-g‘ur, Bo‘st, Takinobod, Zamin-Davora va Hindiston bilan chegaradosh yerlar esa Jaloliddinga mulk etib berilgan edi. Garchi Jaloliddin buvisining izmi bilan markazdan chetlatilgan bo‘lsa-da, lekin sulton unga alohida muhabbat bilan qarar, uning jasurligini qadrlar va uni o‘zidan uzoqlashib ketmasligini hohlar edi. Shuning uchun ham unga vazir etib taniqli davlat amaldori Shams-al Mulk Shahobiddin Alp al-Xaraviyni, noib (o‘rinbosar) etib esa sarkarda Ko‘zbar Malikni tayinlaydi. Muhammad Xorazmshoh plevrit (o‘pkaga suv yig‘ilish) kasali bilan og‘rib taxminan 1220 yilning oxirlarida (hijriy 617 y.) quvg‘inlikda Kaspiy dengizidagi Ashuradi orolida vafot etadi. O‘limi oldidan sulton Jaloliddinni taxt vorisi deb e‘lon qilib, sultonlik ba‘zi rutbalarini unga topshiradi. Jaloliddin o‘z inilari O‘zloqshoh va Oqshohlar bilan otasini dafn etgach, 70 ta kishisi bilan to‘g‘ri Urganchga keladi. Tez orada unga Xo‘jand hokimi Temur Malik va boshqa erksevar kishilar kelib

qo'shiladilar. Xalq Jaloliddin Manguberdini shodu-xurramlik va katta umid bilan ko'tib oladi.

Lekin inisi O'zloqshoh va uning tarafdorlari unga qarshi fitna tayyorlayotganidan xabar topgach, bu alfozda mug'ullarga qarshi kurashib bo'lmasligini tushungan Jaloliddin 300 ta kishisi bilan yashirincha Xorazmni tark etadi. Jaloliddin 16 kun ichida Xorazmdan Xuroson yerlaridagi Niso qo'rg'oni atrofiga yetib keladi. Chingizxon sulton o'g'illarining Xorazmga qaytganliklaridan xabar topgach agarda ular Xurosonga chekinmoqchi bo'lsalar, ularga qarshi chiqadi degan maqsadda o'z qo'shinidan Xurosonning har yeriga pistirmalar qo'yadi. Jaloliddin Niso yaqinida o'zining 300 ta askarlari bilan mug'ullarning 700 kishilik otryadini zarbaga uchratadi. Mug'ullar batamom mag'lub etiladi.

Bu vaqtda Jaloliddinning ukalari O'zloqshoh va Oqshohlar sarosimaga tushib, nima qilishlarini bilmay, Jaloliddin ketidan ular ham Xurosonga ketishadi. Mug'ullarning kichik otryadi ustidan g'alaba qozonib, bu g'alabaga juda katta e'tibor berib yuborishadi. Shundan so'ng ayshi-ishratga berilib, Xurosonning Xabo'shan shahri yaqinida mug'ullarga qarshi navbatdagi kurashda qo'lga tushib, qatl etiladilar. Mug'ullar qatl etilgan shahzodalarning kallalarini namoyishkorona tarzda birmuncha vaqt Xurosonda olib yurishadi.

Jaloliddinning yana bir inisi Rukniddin G'ursanjiy (manbalar unga «aql-zakovat va ko'rkamlikda tengi yo'q» deb ta'rif berishgan) Eronning Ustunavand qal'asida 6 oy mug'ullarga qarshi kurash olib borib, mardonavor tarzda halok bo'ladi. Jaloliddin esa bu vaqtda Nishopurga yetib keladi. Bir oy davomida mug'ullarga qarshi kurashish maqsadida barcha amir, sarkardalarga qo'shin yig'ish xususida murojaat qiladi. Mug'ullar uning ushbu faoliyatidan xabardor bo'lganliklarini bilgach, Zavzon (Nishopur va Hirot oraliq'ida) tumanidagi Al-Qohira qal'asiga kelib o'rnashadi. Afsuski, bu vaqtda mahalliy noib hokimlar uning atrofida jiplasha ololmaydilar. Hali yetarli kuchga ega bo'lmagan Jaloliddin qal'ada uzoq turish xavfli ekanligini tushunib, G'azna tomon yo'l oladi.

Chingizxon esa bu vaqtda ulkan qo'shin bilan Xurosonga izma-iz kelayotgan edi. Jaloliddin G'aznaga yetmasdan yaqin orada Hirot hokimi hamda qayinotasi bo'lmish Amin Malik bilan uchrashadi va ular birgalikda Qandahor qal'asini qamal qilayotgan mug'ullar ustiga yurish qiladilar. Jaloliddin bu kurashda harbiy ilm tarixida ilk bora "piyoda yoyandozlar"ni mug'ullarning otliq askarlariga qarshi qo'yadi. Inglizlar keyinchalik bu harbiy usulga yuqori baho berib, o'zlarining Kress yonidagi mashhur janglarda undan foydalanishadi. Uch kunlik jangdan so'ng mug'ullar mag'lub etilib Jaloliddin g'olib bo'ladi va u G'azna tomon yo'l oladi.

U 1221 yilning fevralida G'aznaga kirib keladi. Manbalarning qayd etilishicha, xalq Jaloliddinni juda katta tantana bilan kutib oladi. Shahar xuddi xayit bayramidek shodu-hurramlikka to'ladi. G'aznada Jaloliddin xizmatiga Sayfiddin O'g'roq al-

Xalajiy, Balx hokimi A'zam Malik, afg'on qabilalari sardori Muzaffar Malik va qarluqlar rahbari al-Hasan qarluq o'z qo'shinlari bilan qo'shiladilar. Jami qo'shinning soni tarixchilarning xabariga ko'ra 90-130 ming kishi atrofida bo'lgan. Chingizxon Jaloliddinning kuch-qudratini oshib borayotgani va mug'ullar undan Qandahorda zarbaga uchraganligidan g'azablanib, no'yon Shiki Xutuxu boshchiligidagi qo'shinni uning ustiga yuboradi. U 1221 yilning kuzida Jaloliddin yerlariga yaqinlashib keladi.

Jaloliddin bir hamladayoq mug'ullarni zarbaga uchratishga muvaffaq bo'ladi. Bu jangda mug'ullarning 1000 dan oshiq kishisi halok bo'ladi. Ko'plab tarixchilar jumladan, ibn al-Asir, Juvayniy, Rashididdin bu jangga yuqori baho bergan edilar. Jaloliddinning mug'ullarga qarshi muhim janglaridan biri 1221 yilning ko'zida shimoliy Afg'onistonning Lagar daryosi bo'yidagi Parvona dashti yaqinida bo'lib o'tadi. Birlashgan qo'shinga shaxsan Jaloliddinning o'zi lashkarboshilik qilib, o'ng qanotga Amin Malik, chap qanotga Sayfiddin O'g'roq boshchilik qilishadi. Mug'ullar jon-jahdlari bilan kurashga kiradilar. Hatto Shiki Xutuxuning buyrug'i bilan Jaloliddin qo'shiniga xavf tug'dirish maqsadida har bir mug'ul askari orqasiga tulup o'tkazib ham qo'yishadi. Parvona jangi mug'ullarning mutlaq mag'lubiyati bilan tugab Shiki Xutuxu qolgan qutgan qo'shini bilan Chingizxon huzuriga bazo'r qochishga ulguradi.

Parvona yaqinidagi jang Movarounnahr va Xuroson ahli uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shu paytgacha mug'ullarning ilohiy, yengilmas kuch-qudratga egaliklari xususidagi gap so'zlarga, afsonalarga chek qo'yildi. Jaloliddinning g'alabasidan Movarounnahr va Xuroson xalqlarining ruhi ko'tarildi, g'alaba ta'sirida Saraxs, Marv, Hirot va boshqa Xuroson shaharlarida mug'ullarga qarshi xalq isyonlari boshlanib ketdi. Buxoroda bosh ko'targan aholi esa mug'ullarni shahardan siqib chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Chingizxon Jaloliddinning kuchayib borishi, uning xalq ommasi tomonidan qo'llab-quvvatlanilishi mug'ullar bosib olgan yerlar uchun qanchalik xavf tug'dirishini yaxshi anglab yetgan edi. Shu sababdan ham shaxsan o'zi Jaloliddinni qanday qilib bo'lmasin mag'lub etish maqsadida shitob bilan katta qo'shinga bosh bo'lib, janub tomon yo'l oldi.

Jaloliddin qo'shini Parvona jangidan so'ng katta o'ljani kiritgan edi. Ushbu o'ljaning taqsimlanishi vaqtida Jaloliddinning ikki sarkardasi Amin Malik va Sayfiddin O'g'roq o'rtasida ixtilof chiqadi. Ixtilof natijasida Sayfiddin O'g'roq va undan keyin boshqalar ham qo'shından ajrab chiqib ketadilar. Jaloliddinning qo'shini kamayib, u nihoyatda og'ir bir ahvolda qoladi.

Jaloliddinning uni tark etgan sarkardalarga qayta ittifoq tuzish, dushmanga qarshi birgalikda kurash olib borish to'g'risidagi murojaati zoye ketdi. Jaloliddin ichak og'rig'i kasaliga duchor bo'lib turgan paytida mug'ullarning ilg'or guruhi Gardezga (G'aznadan 50 km. sharqda joylashgan shahar) o'rnashganligidan xabardor bo'ladi. Jaloliddin xastaligiga qaramasdan Gardezdagi mug'ul askarlariga to'satdan zarba

berib, ularni mag'lubiyatga uchratadi. U Chingizxonga qarshi ozchilik qo'shin bilan kurasha olmasligini anglab, Sind (Hind) daryosi bo'yiga chekinishga qaror qiladi.

Jaloliddinni qanday qilib bo'lmasin mag'lub etish va uni qo'lga tushirish ilinjida bo'lgan Chingizxon uni izma-iz ta'qib etib keladi. Jaloliddinni ta'qib etib kelayotgan mug'ullarga ayniqsa Bamiyon qal'asi qattiq qarshilik ko'rsatdi. Bamiyon qamali vaqtida Chig'atoyning o'g'li, Chingizxonning suyuqli nabirasi Mutulk halok bo'ladi. Bundan darg'azab bo'lgan Chingizxon qal'adan bironta o'lja, bironta odamni asirlikka olmay barcha qal'a ahlini qirib tashlashni buyuradi. Yer bilan yakson qilingan sobiq Bamiyon qal'asi keyinchalik mug'ullar tomonidan Mo'baliq (ya'ni ahmoqona shahar) nomini oladi.

Nihoyat 1221 yilning 25 noyabri, payshanba kuni (hijriy 618 yil shavval oyining sakkizinchi kuni) Sind daryosi bo'yida uch kun davom etgan hal qiluvchi jang boshlandi. Bir qator o'rta asr musulmon tarixchilarining ta'kidlashlaricha, bunday qonli, keskin va dahshatli jang tarixda ro'y bermagan ekan. Jaloliddin va uning qo'shini misli ko'rilmagan darajada jasorat va bahodirlik namunalarini ko'rsatdilar. Faqat uchinchi kunga kelib, Chingizxon qo'shini ustunlikka erisha boshladi. Chingizxon qanday qilib bo'lmasin Jaloliddinni tiriklayin qo'lga olishga buyruq beradi. Jaloliddin esa uni qo'lga olishga intilayotgan mug'ul qo'shini qo'rshovini shaxsiy bahodirligi bilan yorib chiqib, Sind daryosi bo'yiga yetib kelishga muvaffaq bo'ladi. Daryo bo'yida onasi Oychechak va haramdagi boshqa ayollar uni kutib turishar edi. Shundoq ham bu jangdan ruhiy va jismonan ezilgan Jaloliddinga ular "... bizni o'ldiring va mash'um asirlikdan qutqaring" deya murojaat qilishadi.

Jaloliddin barcha haram ayollarini suvga cho'ktirishga ko'rsatma berishdan boshqa iloji qolmaydi. O'zi esa oti bilan suvga sakrab, daryoning narigi beti-Hindiston tomonga suzib o'tadi.

Jaloliddinning har qanday vaziyatda ham o'zini yo'qotmasligi, uning jasorati va mardligiga Chingizxon ham tan beradi. Tarixchilardan Juvayniy, Rashididdin va boshqalarning yozishlariga qaraganda Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolib Chingizxon o'z o'g'illariga qarata "Otaning faqat shunday o'g'li bo'lishi lozim. U olovli jang maydonidan o'zini qutqarib, halokatli girdobdan najot qirg'og'iga chiqdimi, undan hali ulug' ishlar va qiyomatli isyonlar keladi!",-dedi va uning orqasida ta'qib etishni ta'qiqladi.

Rashididdinning yozishiga ko'ra, Jaloliddin daryodan taxminan 120 ta tirik qolgan kishilari bilan Hindiston qirg'og'ida uchrashadi. Jaloliddin ham tirik qolganlar ham ma'naviy-ruhiy ham og'ir janglardan jismoniy ezilgan holda murakkab bir ahvolda qolishgan edi. Bu vaqtda Shatradagi mahalliy hind rojalaridan biri 40.000 chog'li otryadi bilan daryoning bu betiga suzib o'tgan xorazmliklarni qirib tashlash uchun yetib keladi. Faqatgina Jaloliddinning tengsiz bahodirligi va qahramonona hatti-harakati tufayli roja o'ldirilib, qo'shin orqaga chekinadi. Bu jangdan xorazmshoh

askarlarining ruhi ham ko'tarilib, tez orada Jaloliddin o'z atrofiga 3 ming kishilik askarni yig'ishga muvaffaq bo'ladi. Og'ir vaziyatlarda ham o'zini yo'qotmasdan, qaddi bukilmagan sarkarda Hindistonga o'tgach, Sind daryosi bo'yidagi yerlarni ishg'ol qila boshlaydi. Tez orada Jaloliddinning hokimiyatini Dehli sultoni Shamsiddin Eltutmish (1211-1236) va Sind, Uchcha, Mo'ltan, Lohur va Peshovar hokimi bo'lmish Nosiriddin Qubacha (1205-1227) ham tan oladilar.

Hindistonda Jaloliddin 1223 yilning oxirlarigacha bo'lib, xorazmshohlarning azaliy mulki bo'lgan Iroq va Eronni o'z izmiga kiritish maqsadida yo'lga otlanadi. O'z o'rniga noib etib, taniqli sarkarda Jahon polvon O'zbekni qoldirib ketadi. Jahon polvon to 1229 yilgacha Hindiston mulklarini boshqarib, so'ngra Jaloliddin huzuriga Iroqqa qarab ketadi va uning harbiy yurishlarida yelkadosh bo'lib xizmat qiladi.

1224 yilning boshida Jaloliddin Kirmonga kelib, Kirmon sultoni bo'lmish ukasi G'iyosiddindan yordam uchun 4000 kishilik qo'shin oladi. U o'zining asosiy maqsadi mug'ul istilochilariga qarshi kurashib, mustaqil davlat yalovini tiklash ekanligini bildiradi.

Jaloliddin mug'ullarga qarshi birgalikda kurash olib borish maqsadida ukasi G'iyosiddin Pirshoh, Bag'dod xalifalari az-Zohir (1225-1226), so'ngra al-Muntansir (1226-1242), Gurjiston malikasi Rusudana va boshqalarga murojaat qiladi. Lekin mug'ullar qasosi, qolaversa Jaloliddinning hokimiyati kuchayib ketishidan cho'chigan ko'pchilik musulmon hokim, hukmdorlari u bilan ittifoq tuzishni hohlamaydilar. Bag'dod xalifaligi, ismoiliylar hokimi Muhammad III (1221-1255)lar esa mug'ullar bilan yaqinlashishga, Jaloliddinga qarshi ochiqdan-ochiq kurashishga bel bog'laydilar. Malika Rusudanani va uning vaziri Avak bilan o'zaro ittifoq xususidagi takliflari zoye ketgandan so'ng 1226 yil fevralida sarkarda Gurjistonga yurish qiladi. Gurjiston qattiq jang ila egallanib, bu yerda ko'plab mash'um voqealar bo'lib o'tadi. Bosh ko'targan Gurjiston ikkinchi marotaba 1228 yil egallangach, bu yerlar qattiq talon-taroj qilinadi.

Bir vaqtning o'zida Jaloliddin Manguberdi Kirmonda unga qarshi bosh ko'targan xiyonatkor Barak Hojibga, ismoiliylarga ham qarshi kurash olib borishga to'g'ri keladi. Shuningdek, ahamiyatli hisoblangan Ararat tog'liqlari etaklarida joylashgan Xilat qal'asi ham Jaloliddinga uzoq vaqt mobaynida qarshilik ko'rsatadi. 1227 yili oxirlarida mug'ullarning Eronga kirib kelishi niyatlari borligini bilgan Jaloliddin ularga qarshi qat'iy jangga kirishga tayyorgarlik ko'radi. Mug'ullarning o'sha yili yuborilgan 2000 kishilik avangardi tor-mor etilib, ulardan 400 tasi Isfahonda namoyishkorona tarzda qatl etiladi. 1228 yil 25 avgustida Eronni zabt etish uchun kelgan Taynal no'yon boshchiligidagi mug'ul istilochilari bilan Isfahon yaqinida hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi. Garchi jang vaqtida ukasi G'iyosiddin xoinlik qilib, o'z qo'shini bilan Luristonga chekingan bo'lsa-da, Jaloliddin qat'iy ravishda bu holatga e'tibor qilmay kurash olib boradi. Manbalarning so'zlashicha, hatto mug'ul

no‘yonining o‘zi “Sen haqiqatdan ham o‘z davrining erkak o‘g‘loni ekansan”,- deb uning jasoratiga tan bergan ekan.

Adabiyotlar:

1. Azamat Ziyo O‘zbek davlatchiligi tarixi: (Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar). T., 2000.
2. Axmadjonov Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda. T., 2003
3. Ismoilova J. Farg‘ona vodiysida milliy ozodlik kurashlari. T., 2003.
4. Arhiv.uz